

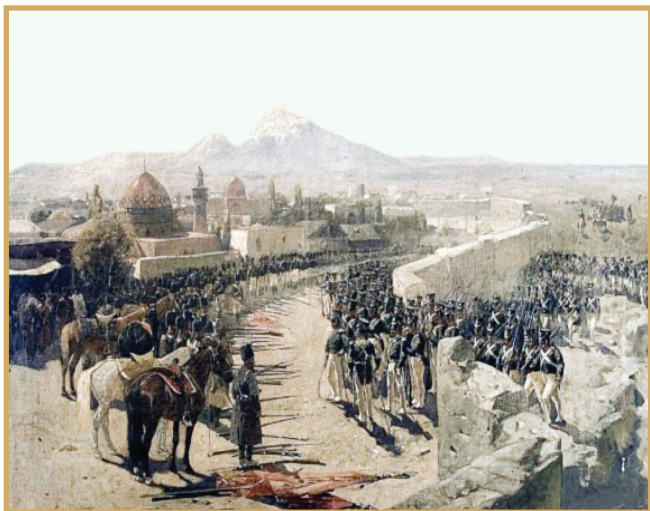
Azərbaycan Respublikasının Prezidenti
yanında Qeyri-Hökumət Təşkilatlarına
Dövlət Dəstəyi Şurası

Azərbaycan Tarixçiləri
İctimai Birliyi

İrəvan XANLIĞI

İRƏVAN QALASI - QƏHRƏMANLIQ QALASI

Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası
Tarix İnstitutu Elmi Şurasının qərarı ilə çap olunur

İdeya müəllifi,
layihənin rəhbəri,
elmi redaktor və
ön sözün müəllifi:

Yaqub Mahmudov
*Əməkdar elm xadimi,
AMEA-nın müxbir üzvü,
Dövlət Mükafatı laureatı*

Rəyçi:

Nazim Mustafa
tarix üzrə fəlsəfə doktoru

Texniki redaktor:

Mehri Xanbabayeva
riyaziyyat üzrə fəlsəfə doktoru

Güntəkin Nəcəfli.

İrəvan xanlığı: İrəvan qalası - qəhrəmanlıq qalası.

Bakı, Azərbaycan Tarixçiləri İctimai Birliyi, 2016. - 48 s.

ISBN 978-9952-8268-2-1

© AMEA A.A.Bakıxanov adına Tarix İnstitutu, 2016

Azərbaycan
Respublikasının
Prezidenti

İLHAM ƏLİYEVİN

təşəbbüsü
ilə yazılmışdır.

Bilirsiniz ki,
alimlərimiz mənim təşəbbüslə
İrəvan xanlığı haqqında böyük
elmi əsər yaratmışlar. Bunun çox böyük
əhəmiyyəti vardır. Ancaq bu əsər daha çox
faktoloji və elmi məsələləri əks etdirir.
Hesab edirəm ki, daha geniş
auditoriyaya çatdırmaq üçün
kiçik həcmli broşürlər də buraxılmalıdır.

İLHAM ƏLİYEV
Azərbaycan Respublikasının Prezidenti

*Azərbaycanın diplomatik xidmət
orqanları rəhbərlərinin beşinci
müşavirəsindəki nitqindən.
7 iyul 2014-cü il*

Oxuculara

Müasir Ermənistan Respublikasının ərazisi tarixi Azərbaycan torpaqlarıdır. **1918-ci il mayın 29-da** erməni dövləti yaradılmasından əvvəl, bütün tarixi dövrlərdə, həmin torpaqlar həmişə Azərbaycana məxsus olmuşdur. Azərbaycan xalqının formalaşmasında yaxından iştirak etmiş *hürrilər, kimmerlər, iskitlər, saklar, hunlar*, çoxsaylı *oğuz* və *qıpçaq türkləri* məhz bu regionda, xüsusilə Göyçə gölü* ətrafındakı torpaqlarda yaşamış və özlərindən sonra zəngin tarixi-mədəni iz qoymuşlar.

Azərbaycan xalqının və digər türk xalqlarının qəhrəmanlıq eposu olan “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanlarında təsvir olunan bir çox mühüm tarixi hadisələr, proseslər Azərbaycanın məhz bu regionunda cərəyan etmişdir. Böyük Azərbaycan hökmdarı Uzun Həsənin (1468-1478) tapşırığı ilə yazılmış Oğuznamədə – Əbu Bəkr Tehraninin “Kitabi-Diyarbəkriyyə” əsərində oğuz türklərinin soy kökündə duran Oğuz xaqanın məhz burada – **Göyçə gölü** ətrafındakı Azərbaycan torpaqlarında yaşadığı, dünyasını burada dəyişdiyi və burada da dəfn olunduğu qeyd edilir. Xanlar

* 1918-ci il mayın 29-da Azərbaycan torpağı olan keçmiş İrəvan xanlığının ərazisində erməni dövləti yarandıqdan sonra **Göyçə** gölünün adı **1930-cu** ildə ermənilər tərəfindən dəyişdirilib **“Sevan”** adlandırılmışdır.

xanı Bayandur xaqan və bir çox digər oğuz-türk sərkərdələri də özlərinin ata-baba yurdu olan bu diyarda fəaliyyət göstərmiş, burada da dünyalarını dəyişmiş, dəfn olunmuşlar.**

İlk mənbələr təsdiq edir ki, ayrı-ayrı işğalçı imperiyaların hökmranlıq dövrləri istisna edilməklə, müasir Ermənistan Respublikasının ərazisi ən qədim zamanlardan başlayaraq həmişə Azərbaycan dövlətlərinin tərkibində olmuşdur. Bu ərazi sonrakı tarixi dövrlərdə də Azərbaycan sülalələri olan **Sacilər, Salarilər, Şəddadilər** və **Eldənizlərin** idarə etdikləri Azərbaycan dövlətlərinin tərkibində olmuşdur. Orta əsrlərdə Azərbaycan hakimləri olan Çuxursəd əmirləri və İrəvan xanlarının idarə etdikləri bu torpaqlar həm də Azərbaycan-türk tayfalarının elliklə və ən sıx şəkildə yaşadığı regionlardan biri idi.

Qədim İrəvan şəhərinin tarixi yerlərindən biri məşhur İrəvan qalası idi. İrəvan qalası Azərbaycan Səfəvi dövlətinin banisi Şah İsmayıl Xətəinin göstərişi ilə səfəvi sərkərdəsi Rəvanqulu xan tərəfindən XVI əsrin əvvəllərində (1509-1517) tikdirilmişdir.

İrəvan qalası qədim tarixi abidələrlə, nadir memarlıq kompleksləri ilə olduqca zəngin idi. İrəvan qaləsindəki *Xan sarayı*, yaxud *Sərdar sarayı* Azərbaycan memarlığının şah əsərlərindən biri idi.

** Geniş məlumat üçün bax: Əbubəkr Tehrani. Kitabi-Diyarbəkriyyə. Fars dilindən tərcümə edən, ön söz, şərhlər və göstəricilərin müəllifi Rəhilə Şükürova. Bakı, 1998, s.46-47.

Türkmənçay (1828) və Ədirnə (1829) müqavilələrindən sonra çar Rusiyası erməniləri Qacarlar İrani və Osmanlı imperiyası ərazisindən Cənubi Qafqaza köçürdükdən sonra Azərbaycan xalqına qarşı etnik təmizləmələr, zorakı deportasiyalar və soyqırımları dövrü başlandı. Nəhayət, 1918-ci il mayın 29-da Şimali Azərbaycanda – keçmiş İrəvan xanlığının ərazisində erməni dövləti yaradıldı.

Erməni vandalları ötən 180-200 il ərzində tarixi Azərbaycan torpaqları olan İrəvan xanlığı və Zəngəzur ərazisində etnik təmizləmə aparıb ancaq ermənilərin yaşadığı monoetnoslu dövlət yaratdılar. Çar Rusiyasından və Sovet-bolşevik rejimindən hər cür kömək alan ermənilər bununla kifayətlənməyib Azərbaycan xalqına məxsus olan bütün tarixi adları dəyişdirdilər. Yüzlərlə yaşayış məskənlərini, tarixi abidələri, o cümlədən qalaları, memarlıq komplekslərini, məscidləri, minarələri, qəbiristanları məhv etdilər.

İrəvan şəhərinin tarixi simasını dəyişdirib “erməni şəhərinə” çevirmək siyasəti yeridən vandallar bu qədim Azərbaycan şəhərinin bütün tarixi abidələrini məhv etdilər.

Erməni vandalizminin soyqırımına məruz qalmış abidələrdən biri də Azərbaycan xalqının qəhrəmanlıq mübarizəsi tarixinin ən parlaq, ən şanlı simvolu olan İrəvan qalası idi.

Oxuculara təqdim olunan bu kitabçada 4 yüz ildən artıq tarixə malik olan, dəfələrlə yadelli yürüşlərinə sinə gərmiş, XIX əsrin I yarısında Azərbaycan xalqının çar Rusiyası işğalçılarna qarşı apardığı şanlı mübarizə mərkəzlərindən birinin - İrəvan qalasının qəhrəmancasına müdafiəsindən bəhs olunur.

Azərbaycan torpaqları uğrunda Rusiya və Qacarlar İranı arasında baş verən müharibələr (1804-1813; 1826-1828) zamanı Osmanlı dövləti və Qacarlar İranı ilə sərhəddə yerləşən İrəvan xanlığının ələ keçirilməsi Rusiya imperiyasının işğalçılıq planlarının mühüm tərkib hissəsi olmuşdu. İrəvan qalasının ələ keçirilməsi Gürcüstanda sakitliyin qorunması, əsasən də Cənubi Qafqazda Osmanlı və İran təsirinin zəiflədilməsi üçün Rusiya imperiyasına çox zəruri idi. Məhz bu səbəbdəndir ki, İrəvan qalası dəfələrlə Rusiya işğalçılarının hücumuna məruz qaldı və rəşadətlə döyüşdü.

İrəvan qalasının çar Rusiyası işğalçılarına qarşı dörd dəfə (02 iyul-03 sentyabr 1804; 03 oktyabr-30 noyabr 1808; 27 aprel-23 iyun 1827; 24 sentyabr-01 oktyabr 1827) qəhrəmancasına müdafiəsi, Azərbaycan oğullarının öz doğma torpağının azadlığı naminə işğalçılara misilsiz dirəniş nümayiş etdirməsi Azərbaycan xalqının şanlı qəhrəmanlıq tarixinin ən parlaq səhifələridir.

“İrəvan qalası – qəhrəmanlıq qalası” adlanan bu kitabça çar Rusiyası işğalçılarına qarşı ölüm-dirim savaşına qalxmış İrəvan qalası müdafiəçilərinin əziz xatirəsinə həsr olunmuşdur.

Yaqub Mahmudov

Əməkdar elm xadimi,

AMEA-nın müxbir üzvü

Dövlət Mükafatı laureatı

İRƏVAN QALASI – QƏHRƏMANLIQ QALASI

İRƏVAN QALASININ QƏHRƏMANCASINA MÜDAFİƏSİ

Erməni vandalları tərəfindən dağıdılıb məhv edilmiş İrəvan qalası Azərbaycan xalqının qəhrəmanlıq mübarizəsi tarixinin ən şanlı və ən parlaq simvolu idi. Böyük Azərbaycan hökmdarı Şah İsmayılın 1509-cu il tarixli fərmanı ilə tikilən **İrəvan qalası** dafələrlə yadelli işğalçılara qəhrəmancasına müqavimət göstərmişdir.

XIX əsrin birinci rübündə baş vermiş Rusiya-İran müharibəsi zamanı İrəvan qalasının çar Rusiyası işğalçıla-

*Zəngi çayı sahilindən İrəvan qalasının görünüşü.
Uzaqdan Ağrı dağı görünür.
Dübua de Monperenin çəkdiyi şəkil (XIX əsr)*

İRƏVAN QALASI - QƏHRƏMANLIQ QALASI

rına qarşı apardığı mübarizə Azərbaycan tarixinin ən şanlı səhifələrindən biridir.

İlk mənbələrin məlumatlarına görə, qala kvadrat formasında (790 x 850 m) idi və 7 hektar sahəni əhatə etmişdir. İki cərgəli qala divarlarının uzunluğu 4,5 km olmuşdur. Xarici divarının hündürlüyü 10,5-12 m. olan qala divarları ərazini şimal-şərq, cənub-şərq və cənub-qərb tərəfdən əhatə edirdi. Ərazinin digər tərəfi isə sıldırımli Zəngi çayına söykənirdi. Qoşa qala divarları bir-birindən 36-42 m. aralı tikilmişdir. Həm xarici, həm də daxili müdafiə divarları kifayət qədər qalın olan qala divarlarında yarım dairəvi qüllələr vardı. Qüllələrdə atəş üçün təqribən 2450 mazğal olmuşdur. Müdafiə divarları boyunca 53 top yerləşdirilə bilirdi.¹

Fransız səyyahı Şardənə görə İrəvan şəhərinin görünüşü. 1672-ci il

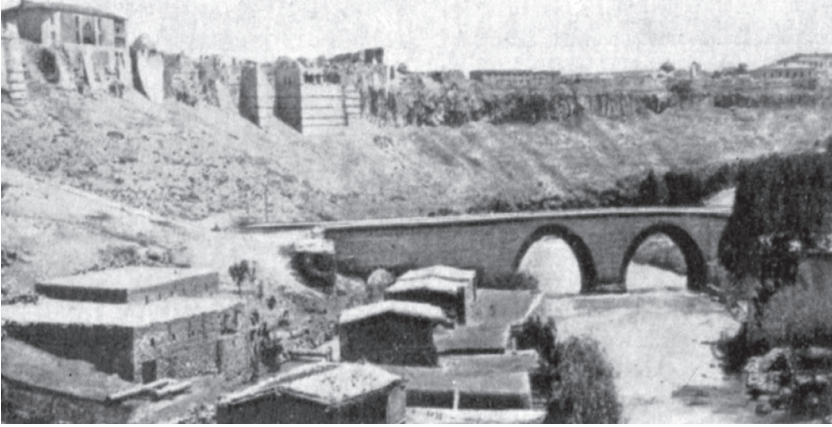
Арутюнян В., Асратян М., Меликян А.

Ереван. М., 1968, с.62

¹ Bax: İrəvan xanlığı. Rusiya işğalı və ermənilərin Şimali Azərbaycan torpaqlarına köçürülməsi. Bakı, 2009, s.191.

Zəngi çayının sol sahilində yerləşən İrəvan qalası XVIII əsrin sonlarında daha da möhkəmləndirilmişdi. Qala üç tərəfdən dərin xəndəklə, digər tərəfdən isə, Zəngi çayının sol sahilində sıldırımında tikilmiş 2 hündür divarla əhatə olunmuşdu. Qalanın iki qapısı vardı: şimalda – **Şirvan qapısı**, cənubda – **Təbriz qapısı**. Mühasirə zamanı sudan istifadə etmək üçün qaladan Zəngi çayına çıxış da var idi.²

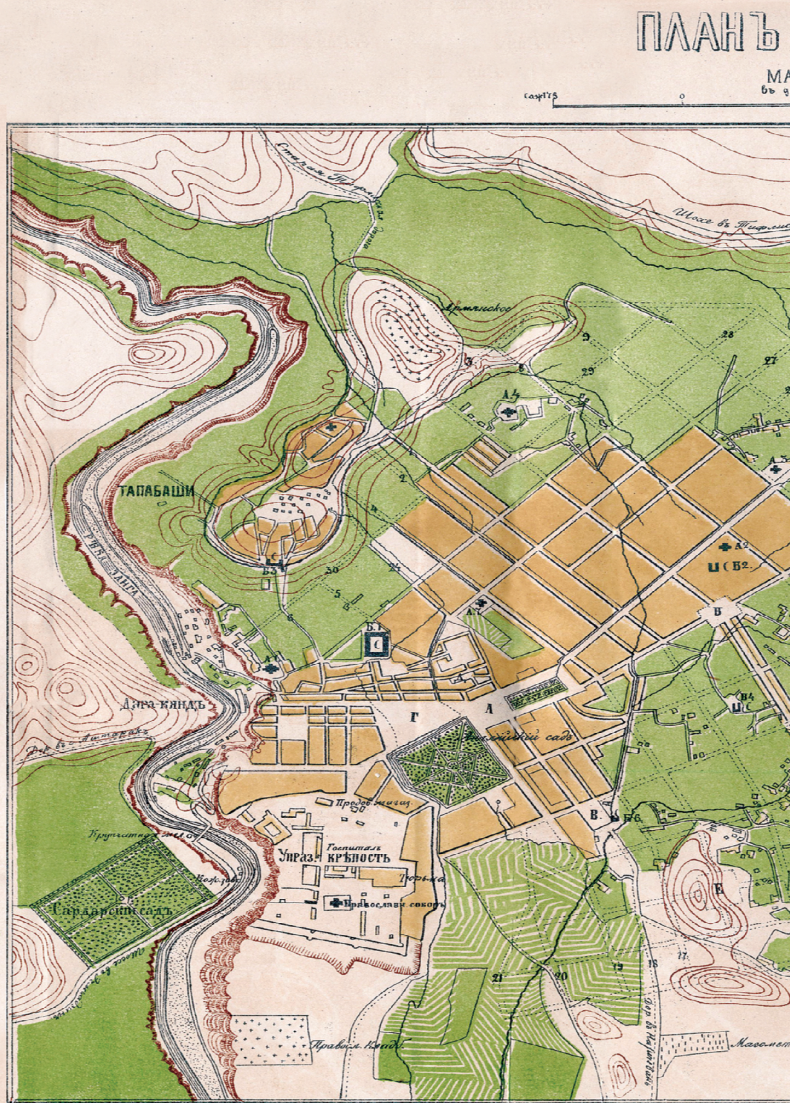

İrəvan qalasının Zəngi çayından görünüşü

Арутюнян В., Асратян М., Меликян А.

Ереван. М., 1968, с.66

² Обзорение российских владений за Кавказом в статистическом, этнографическом, топографическом и финансовом отношениях (ОРВЗК) (Составил Лекгобытов). ч. IV. СПб., 1836, с.290; Bournoutian G.A. The khanate of Erevan under Qajar rule 1795-1828, Mazda Publishers in association with Bibliotheca Persica, Costa Mesa, California and New York, 1992, p.41.

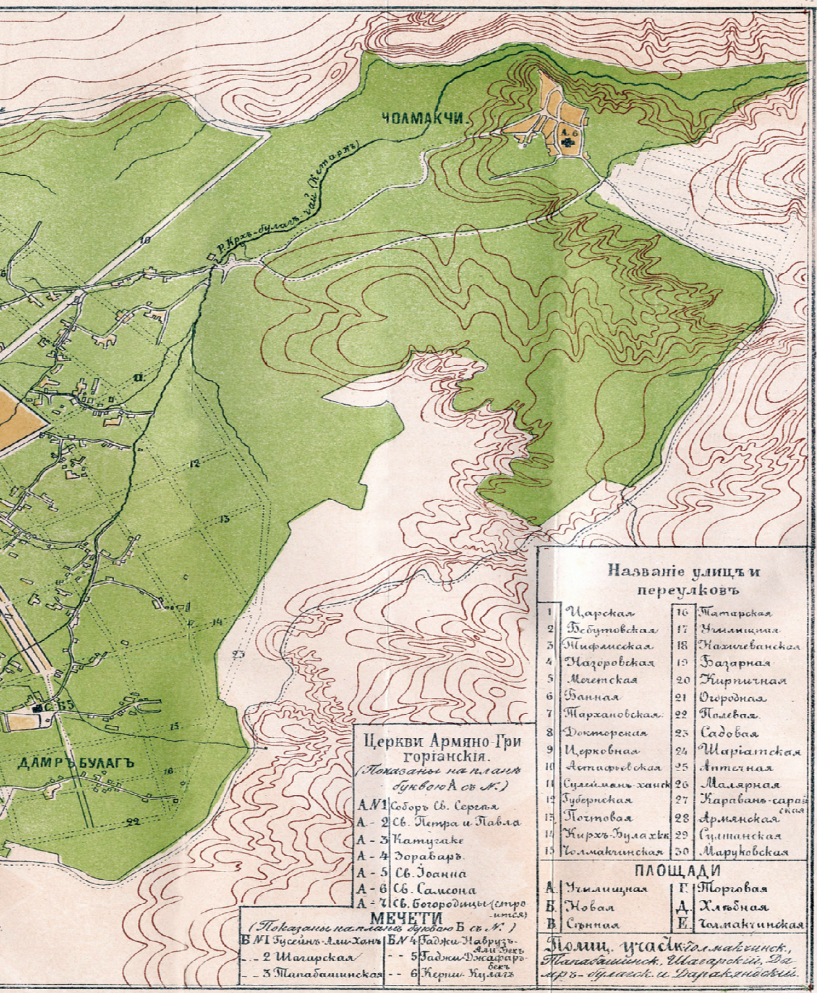

Յրևան քաղաքի պլանը.

AZƏRBAYCAN MİLLİ ELMLƏR AKADEMİYASI
TARİX İNSTITUTU

ТБИЛИСИ

ШКАЛА
1:175 000
1:50 000

Название улиц и переулков

1	Царская	16	Матарская
2	Восточная	17	Иммануиловская
3	Мирная	18	Назимовская
4	Мазаровская	19	Базарная
5	Мелетская	20	Фиритинская
6	Ванная	21	Оверидная
7	Шархановская	22	Павлова
8	Домостроенная	23	Садовая
9	Церковная	24	Шариатская
10	Астапововская	25	Антонина
11	Сулеймановская	26	Маларская
12	Фудеринская	27	Караваевская
13	Потемкина	28	Армянская
14	Киреевская	29	Григорьевская
15	Толмакинская	30	Мурчюковская

Церкви Армяно Григорянския.

- А-1 Собор Св. Серафим
- А-2 Св. Петра и Павла
- А-3 Калмыцкая
- А-4 Зорабаровская
- А-5 Св. Занна
- А-6 Св. Саломея
- А-7 Св. Богородицы (центр)

МЕЧЕТИ

- В-1 Бейлиевская
- В-2 Шахматовская
- В-3 Шахматовская
- В-4 Баджи Мабруз
- В-5 Баджи Мабруз
- В-6 Керими Курата

ПЛОЩАДИ

- А Иммануиловская
- В Новая
- В Сиринская
- Г Павлова
- Д Хлебная
- Е Толмакинская

Доли, улицы, переулки, площади, бульвары, набережные, мосты, каналы и другие сооружения.

СМОМПК, вып. I, Тифлис, 1881

İRƏVAN QALASI - QƏHRƏMANLIQ QALASI

XIX əsrin birinci rübündə *İrəvan qalasının içərisində* **Xan sarayı (Sərdar sarayı)**, hərbiçilərin evləri, dükanlar və iki məscid vardı. Qalanın içərisinə 2 yerdən – Zəngi çayından və cənub-şərq tərəfdə olan Qırxbulaq çayından yeraltı yolla su çəkilməmişdi. Rusiya işğalına qədər İrəvan qalasında 800 ev vardı. *İrəvan qalasının ətrafında – bayır şəhərdə* isə 1736 ev, 5 meydan, 8 məscid, 6 karvansara, 1670 dükan, 9 ictimai hamam, 1470 üzüm və meyvə bağı, 40 dəyirman, 6 ding vardı.³

İrəvan qalasının maketi. İrəvan tarix muzeyi. İrəvan.

³ OPB3K, ç.IV, c.290-291.

XIX əsrin əvvəllərində Cənubi Qafqazın tarixində qanlı faciələr dövrü başlandı. Regionu ələ keçirməyə çalışan Rusiya imperiyası Azərbaycan xanlıqlarına qarşı müharibələrə başladı. Çox çəkmədən Cənubi Qafqaz Rusiya imperiyasının Qacarlar İrani və Osmanlı dövlətinə qarşı apardığı qanlı müharibələr meydanına çevrildi.

Osmanlı dövləti və Qacarlar İrani ilə sərhəddə yerləşən İrəvan xanlığının ələ keçirilməsi Rusiya imperiyasının işğalçılıq planlarının mühüm tərkib hissəsi idi. Rusiyanın xarici siyasət idarələrində İran, Türkiyə və Gürcüstanla həmsərhəd olan İrəvan xanlığının işğalına xüsusi önəm verilir, “xüsusilə Tiflis-Təbriz tranzit yolunun üstündə yer-

İrəvan qalasında yerləşən Sərdar sarayının Zəngi çayından görünüşü

ləşən İrəvan qalasının alınmasının vacibliyi” qızğın müzakirə olunurdu. Rusiya imperiyası İrəvan xanlığına strateji baxımdan mühüm bir ərazi kimi yanaşmaqla yanaşı, bu Azərbaycan torpağını Gürcüstanda sakitliyin bərpa olunması, Cənubi Qafqazda İran və Türkiyənin siyasi təsir dairəsinin zəiflədilməsindən ötrü strateji bir istinadgah hesab edirdi. Məhz buna görədir ki, çar I Aleksandrın verdiyi fərmanda Rusiyaya tabe ediləcək ərazilər sırasında İrəvan xanlığının adı birinci çəkilirdi.⁴

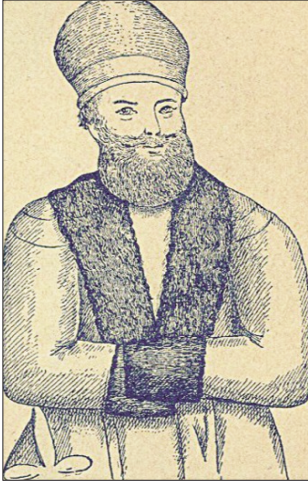
İrəvan qalasının Çar Rusiya işğalçıları tərəfindən birinci mühasirəsi və qəhrəmancasına müdafiəsi (02 iyul-03 sentyabr 1804-cü il)

1804 – 1813-cü illərdə Azərbaycan torpaqlarının işğalı uğrunda gedən Birinci Rusiya-İran müharibəsi zamanı İrəvan qalası iki dəfə Rusiya qoşunlarının güclü hücumlarına məruz qaldı. Xanlığın əhalisi cəsur dövlət xadimi olan **Məhəmməd Hüseyn xan Qacarin** (1784-1805) başçılığı ilə doğma vətəninin müdafiəsinə qalxdı.

Gümrü və Üçkilsəni tutan rus qoşunları 1804-cü il iyulun 2-də gürcü əsilli, azərbaycanlılara həqarətlə yanaşan çar generalı Pavel Sisyanovun başçılığı ilə İrəvan qalasını mühasirəyə aldı.⁵ İrəvan xanının qoşunları yaxşı silahlanmışdı və

⁴ Потто В.А. Утверждение русского владычества на Кавказе. т. I, Тифлис, 1901, с.38.

⁵ Акты, собранные Кавказской Археографической Комиссией (АКАК), т.II. док.1668, с. 810.

**Məhəmməd
Hüseyn xan Qacar
(1784-1805)**

*G. Alishan. Ayrarat
(erməni dilində).
Venesiya, 1890, s.308.*

qalanın müdafiəsi də lazımınca təşkil olunmuşdu. Hətta erməni müəllifləri də bunu gizlədə bilməyərək İrəvan xanının güclü müqaviməti barədə yazırdılar ki, "...1804-cü il iyulun 24-də rus qoşunlarının İrəvan qalasına hərtərəfli hücumu başlandı. 60 topa və 7000 əsgərə malik olan qala qarnizonunun ruslara qarşı inadlı müdafiəsi başlandı".⁶

Arxiv sənədlərinə əsaslanan müəlliflər İrəvan qalası və orada yerləşən müdafiə qarnizonu barədə çox maraqlı məlumatlar verirlər. Həmin məlumatlardan aydın olur ki, "**İrəvan qalası Zəngi çayının kənarındakı ən yüksək təpədə inşa olunmuşdu. Çay tərəfdən qala divarı qalan divarlara nisbətən zəif idi. Qalanın digər di-**

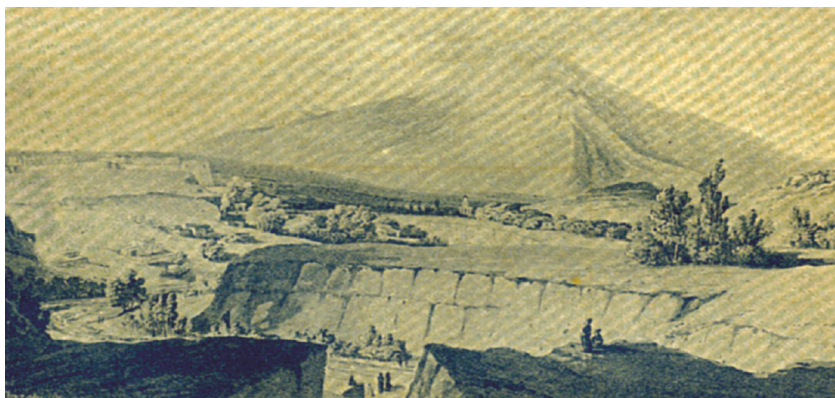
varları ikiqat hasarlardan ibarət idi. Kərpic və daşdan hörülmüş qala divarları, həm hündür, həm də qalın idi. Birinci qala divarı ilə ikinci divarın arasındakı məsafə 15 və yaxud 20 sajenə (1 sajen 2,134 metrə bərabərdir - red.) bərabər idi. Divarlar arasındakı xəndək su ilə dolduru-

⁶ Парсамян В.А. История армянского народа 1801-1900. Ереван, 1972, с. 21.

lurdu. Qalanın 17 bürcü var idi. İrəvan qalasının divarları üstündə qurulmuş 60 topdan yalnız 20-si saz vəziyyətdə idi. İrəvan qalasında üç mortir (qısa lüləli top – *red.*) də qurulmuşdu. Qalanı müdafiə edən qarnizon 7000 nəfərdən ibarət idi”.⁷

İrəvan qalasının Rusiya işğalçılarna qarşı nəinki qəhrəmancasına müdafiə olunmasını, hətta qala müdafiəçilərinin, fürsət düşdükcə, qaladan çıxaraq bir neçə istiqamətdən qəfil hücumlar edərək rus qoşunlarına ağır itki verməsini dövrün mənbələri də təsdiqləyir.⁸ Mühasirədə

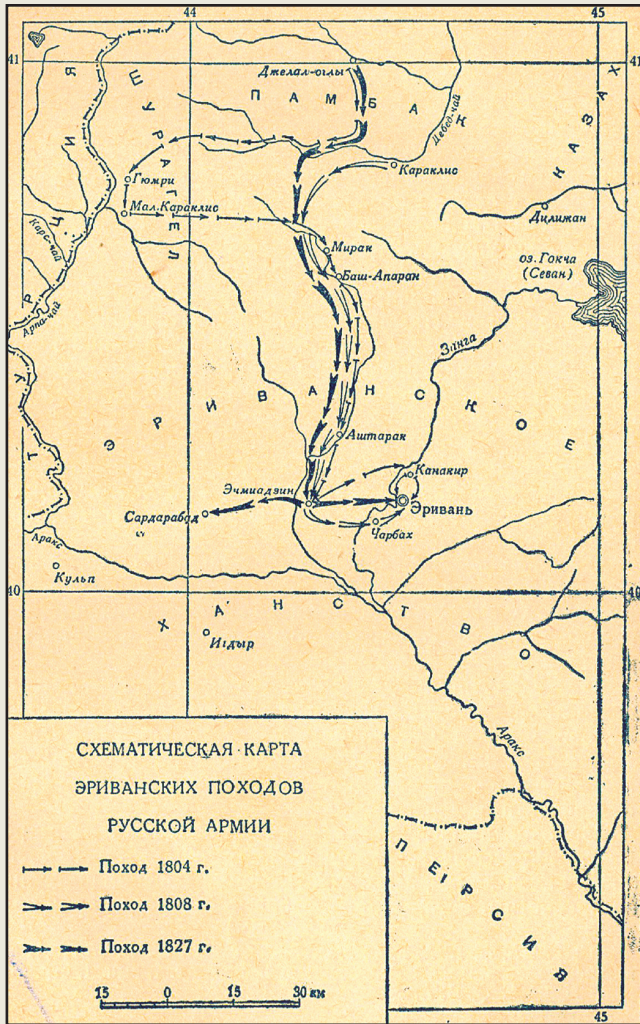

İrəvan qalasının görünüşü.

Alişan G. Ayrarat. (erməni dilində). Venesiya, 1890, s.455.

⁷Bax: İrəvan xanlığı. Rusiya işğalı., s.299.

⁸АКАК, т. II, док.1672, с. 811; , док.1673, с. 812; Дубровин Н.Ф. За-кавказье от 1803 до 1806 г. СПб., 1866, с.325.

Rusiya qoşunlarının İrəvan xanlığına işğalçı yürüşləri.
Григорян З.Т. Присоединение Восточной Армении
к России в начале XIX в. Москва, 1959, с.83

olan irəvanlıların belə hücumları nəticəsində içğalçıların 13 zabiti və 173 əsgəri məhv edildi.⁹ Arxiv sənədlərində rus qoşunları ilə İrəvan qalasının müdafiəçiləri arasında baş verən 8 saatlıq döyüşdə rusların 3 zabit, 120 əsgər itirdiyi, 6 zabit, 200 əsgərin isə yaralandığı qeyd olunur.¹⁰

Çarəsiz qalmış P.Sisianov İrəvan xanına məktubla müraciət edərək məsələni itki vermədən həll etməyə çalışdı. Lakin onun İrəvan xanı ilə 6 ay davam edən yazışması nəticəsiz qaldı. Qarakilsədə mühasirəyə alınan mayor Montrezor demək olar ki, bütün dəstəsi ilə məhv edildi.¹¹

1804-cü il avqustun sonunda çağırılan hərbi şura mühasirənin götürülməsini və qoşunların geri çəkilməsini qərara aldı. Həmin il sentyabrın 1-də P.Sisianov axırıncı dəfə Məhəmməd xan Qacardan İrəvan qalasını təhvil verməsini tələb etdi. Məhəmməd xan Qacardan təkrar rədd cavabı alan P.Sisianov sentyabrın 3-də rus qoşunlarının geri çəkilməsi barədə əmr verdi.¹²

Rusiya qoşunları İrəvan qalasının mühasirəsindən əl çəksələr də, strateji əhəmiyyətə malik olan İrəvan xan-

⁹Потто В.А. Утверждение русского.., с.147; Ковалевский П.И. Завоевание Кавказа Россией. (Исторический очерк), СПб., (без выходящих данных), с.100.

¹⁰Присоединение Восточной Армении к России. т.І. (1801-1813). (сб.док. под ред. Ц.П.Агаян), Ереван, 1972, с.269-270.

¹¹ Записки Сергея Алексеевича Тучкова (1766-1808). СПб, 1908, с.241.

¹²Вах: İrəvan xanlığı. Rusiya işğalı.., s.302-303.

İığı ərazisinin işğal olunması Rusiya hərbi dairələrinin əsas məqsədi olaraq qalırdı.

1807-ci ildə bağlanmış Fransa-İran müqaviləsinə görə Fransadan İrana general Qardanın başçılığı ilə bir dəstə mühəndis gəldi. İran şahı İrəvanın strateji əhəmiyyətini nəzərə alaraq İrəvan xanlığına hərbi yardım göstərirdi. Odur ki, şahın göstərişi ilə həmin mühəndislərin bir dəstəsi İrəvana gələrək qalanın müdafiəsini möhkəmləndirməyə başladı. General Qudoviç İrəvan qalasının fransız hərbi mühəndisləri tərəfindən xeyli möhkəmləndirilməsi barədə yazırdı: **“İrəvan qalasının Avropa hərbi qaydaları üzrə möhkəmlənmiş iki divarı, xəndəyi və torpaqdan düzəldil-**

*İrəvan qalasının, Böyük və kiçik Ağrı dağının görünüşü.
Dübua de Monperenin çəkdiyi şəkil (XIX əsr)*

miş səddi var. Təpənin üstünə əvvəllər burada yerli hər-bçilər tərəfindən istifadə edilməyən karteçlə işləyən toplar qoyulmuşdur. İrəvanlılar fuqas bombalarından istifadə edirlər ki, bu da fransız mühəndislərinin fəaliyyətinin nəticəsidir".¹³

Cənubi Qafqazı güzəştə getmək istəməyən Qacarlar İrani Rusiyanın sülh təklifini qəbul etmədi. Rusiyanın Cənubi Qafqazdakı hərbi qüvvələrinin baş komandanı general Qudoviçin rəhbərlik etdiyi rus qoşunları bundan bir bəhanə kimi istifadə edərək 1808-ci ilin baharında İrəvan istiqamətində yenidən hücumu keçdilər. İrəvanı ələ keçirmək üçün uzun müddət hazırlıq görmüş Qudoviç 1808-ci il sentyabrın əvvəllərində Pəmbəkdən çıxaraq 6 minlik qoşun və 12 top ilə İrəvan istiqamətində hərəkət etdi. Rus qoşunlarının tərkibində 500 nəfərdən çox erməni süvarisi də iştirak edirdi.¹⁴

İrəvan qalasının ikinci mühasirəsi və çar Rusiyası qoşunlarının rüsvayçı məğlubiyyəti (03 oktyabr-30 noyabr 1808-ci il)

Rus qoşunlarının İrəvana hücumu ərəfəsində **Hüseyn-qulu xan Qacar** (1806-1827) təcili tədbirlər gördü. Qalın qala divarlarının çölündə səngərlər qazıldı və bu səngərlərə toplar düzüldü. Hüseynqulu xan Qacar İrəvanı müdafiə

¹³ АКАК, т. III. Тифлис, 1869, док. 467, с.254.

¹⁴Bax: İrəvan xanlığı. Rusiya işğalı., s.306.

*Hüseyinqulu xan Qacar
(1806-1827)*

etmək üçün kiçik qardaşı Həsən xan Qacarı 2 min nəfər döyüşçü ilə qalada qoyaraq, özü 4 min nəfər piyada ilə rus qoşunlarının qarşısına çıxdı.

Lakin, Əştərəkdə məğlub olan İrəvan xanı geri çəkilməyə məcbur oldu. 1808-ci il sentyabrın 30-da Üçkilsəni tutan rus qoşunları buradakı ermənilər tərəfindən sevinclə qarşılandılar.¹⁵

Qudoviçin başçılıq etdiyi qoşun Üçkilsədən sonra İrəvan yaxınlığındakı Qarabağ kəndində mövqe tutdu. Hüseyinqulu xan Qacar düşməənə qarşı Gərniçay sahilində düşərgə salsada ilk döyüşdə məğlub oldu. General Qudoviçin əmrinə əsasən gene-

¹⁵ AKAK, T. III, ДОК.453, с.243.

ral-mayor Portnyagin İrəvan xanını təqib etməklə onun başını qarışdırdı, özü isə rəhbərlik etdiyi korpuslarla oktyabrın 3-də Zəngi çayını keçərək İrəvan qalasını mühasirəyə aldı. Hüseynqulu xan İrəvan istiqamətində hücumla keçərək qalaya daxil olmağa səy göstərdi. Lakin Qudoviç onun planlarını baş tutmağa qoymadı.¹⁶ Buna görə də İrəvan qalasının müdafiəsinə Hüseynqulu xan Qacarı qardaşı **Həsən xan Qacar** başçılıq etdi.

Böyük itkilər verən Rusiya imperiyasının hakim dairələri İrəvan qalasını ələ keçirmək üçün şirnikləndirici vasitələrə əl atdı. General Qudoviç Həsən xan Qacarı qalanı könüllü təslim edəcəyi halda onu sərbəst buraxaraq, *İrəvan qalası və şəhəri istisna olmaqla, bütün xanlığın hakimi təyin olunacağına* Rusiya imperatoru adından vəd verdi.¹⁷

Həsən xan Qacar Rusiya imperatoru adından verilən bu təklifi qətiyyətlə rədd etdi. İrəvan qalasını ətraf aləmdən təcrid etməyə müvəffəq olan Qudoviç təkrar şəhərin komendantı Həsən xan Qacardan təslim olmağı tələb etdi.

Hüseynqulu xan isə bu zaman qalanın mühasirəsini yarıb şəhərə daxil olmağa çalışır, vaxtaşırı düşməyə zərbələr endirirdi. Belə olduqda Qudoviç mühasirə olunmuş qalaya hücumu müvəqqəti olaraq dayandıraraq, Hüseynqulu xanın üzərinə böyük bir hərbi dəstə göndərirdi.¹⁸

¹⁶Bax: AKAK, T. III, dok. 450, c.244; İrəvan xanlığı. Rusiya işğalı.., s.308.

¹⁷AKAK, T. III, dok. 447, c.239-240.

¹⁸AKAK, T. III, dok. 458, c.459; İrəvan xanlığı. Rusiya işğalı.., s.309.

Podpolkovnik Podlustskinin başçılıq etdiyi həmin dəstə ilə döyüşdə irəvanlılar məğlubiyyətə uğradılar. Xan sağ qalan qüvvələrini qorumaq üçün Arazın o tayına çəkilməli oldu. Bu qələbədən sonra Qudoviç bir neçə dəfə İrəvan xanının qalanın müdafiəsinə rəhbərlik edən qardaşı Həsən xandan qalanın rus qoşunlarına təhvil verilməsini tələb etdi. Lakin, hər dəfə rədd cavabı aldı. Qudoviçin təslim olmaq tələblərinə cavab olaraq, Həsən xan Qacar çar zabitinə yazırdı: *“Nə olursa-olsun biz sizinlə nəinki qalanın içində (bu o qədər də çətin deyil!), eləcə də açıq düzdə vuruşmağa hazırıq. Məlumunuz olsun ki, qala qarnizonu bu barədə artıq öz qərarını verib”*.¹⁹

Bundan əlavə, məktubu Qudoviçə gətirən İrəvan qalasından göndərilən elçi də “qala qarnizonunun axırını nəfərə qədər həlak oluncaya qədər silahı yerə qoymayacağını” qətiyyətlə bildirdi.²⁰

Naxçıvanın rus qoşunları tərəfindən işğal olunmasına baxmayaraq, Qudoviç İrəvan qalasını ələ keçirmək üçün hücumə keçməyə cəsarət göstərmir, hələ də Həsən xanla məktublaşır və ondan İrəvan qalasını təhvil verməsini tələb edirdi. Bundan istifadə edən Həsən xan Qacar çar qoşunları ilə məktublaşmaqla, vaxt qazanır və qalanın müdafiəsinə daha da möhkəmləndirirdi.²¹

¹⁹АКАК, т. III, док. 460, с.249-250; Потто В.А. Утверждение русского.., с.301.

²⁰Дубровин Н.Ф. История войны и владычества русских на Кавказе. т.V, СПб., 1887, с.222;Потто В.А. Утверждение русского.., с.301.

²¹РГВИА, ф. ВУА док. 4266, л. 1-2;Потто В.А. Утверждение русского.., с.301.

Mühasirənin uzanması, soyuqların düşməsi və ərzaq çatışmazlığı rus qoşunlarının vəziyyətini getdikcə ağırlaşdırırdı. Nəhayət, Qudoviç qalanı hücumla ələ keçirməyi qərara aldı. İrəvan qalasına hücum 1808-ci il noyabrın 17-si səhər saat 5-ə təyin edildi.²²

Rus qoşunları beş kolona bölündü. Dörd kolon müxtəlif istiqamətlərdən hücum etməli, beşinci kolon isə ehtiyatda dayanmalı idi. İrəvan qalasına hücum edən qoşunların sayı 3000 nəfərə yaxın idi. Hücum başlanan kimi irəvanlılar top atəşləri ilə rusları geri oturtdular. Rus qoşunlarının düzəltdiyi nərdivanlar qalaya daxil olmağa kifayət etmədi. Nəhayət 1000 nəfərə yaxın itki verən rus qoşunları hücumu dayandıрмаğa məcbur oldu. Şəhərə daxil ola bilməyəcəyinə əmin olan general Qudoviç noyabrın 30-da səhər texdən İrəvanın mühasirədən əl çəkib Tiflisə doğru geri çəkilmək haqqında əmr verdi.²³

Məğlubiyyətə uğramış rus qoşunlarının İrəvan qalasına hücumu zamanı itkisi də çox oldu. Qudoviçin çara göndərdiyi raportunda isə bu itkilər barədə rəqəmlər kiçildir, guya Rusiya tərəfindən cəmi 17 zabit və 269 əsgərin öldürüldüyü, 64 zabit və 829 əsgərin isə yaralandığı göstərilirdi.²⁴ N.Dubrovinin məlumatı da irəvanlıların bu döyüşdə rus qoşunları üzərində böyük qələbə çaldıqlarını təsdiq edir. Onun yazdığına görə “alaylar (rus ordusu alay-

²² AKAK, т. III, док. 895, с.509.

²³ Yenə orada, с.509-510.

²⁴ AKAK, т. III, док. 467.

ları – red.) elə vəziyyətə düşdü ki, təkrar hücum haqqında düşünməyə belə dəyməzdi. **Azərbaycan vətənpərvərlərinin** hücumları və güclü qar yağması nəticəsində rus qoşunları daha 1000 nəfərə yaxın itki verərək geri çəkildilər.²⁵

Bütün bu qanlı işğalçılıq yürüşlərinə və ermənilərin işğalçılara hərtərəfli yardımlarına baxmayaraq Rusiya imperiyası İrəvan xanlığını özünə tabe edə bilmədi.

İrəvan qalasının üçüncü mühasirəsi və qala qəhrəmanlarının işğalçılara təslim olmaması (27 aprel-23 iyun 1827-ci il)

İkinci Rusiya – İran müharibəsi (1826-1828) zamanı İrəvan xanlığının işğalına xüsusi önəm verən çar I Nikolay (1825-1855) İrəvan və Sərdarabad qalalarını ələ keçirməyin hərbi-strateji əhəmiyyətini nəzərə alır, bunu tez-tez general Yermolova xatırladırdı. Rusiya imperatoru 1826-cı il oktyabrın 21-də Yermolova yazırdı: *“Əgər İrəvanı ya silah gücünə, ya İrəvan Sərdarını pulla ələ almaq yolu ilə, ya da onunla gizli münasibətlər qurmaqla ələ keçirmək mümkündürsə, bu imkanı əldən verməyin”*.²⁶

I Nikolayın Yermolova göndərdiyi 1826-cı il 1 avqust tarixli fərmanında işğalçı generala xüsusi olaraq tapşırırdı:

²⁵АКАК, т. III, док.467, с.256; İrəvan xanlığı. Rusiya işğalı., s.311.

²⁶Шербаатов М. Генерал-фельдмаршал князь Паскевич. Его жизнь и деятельность, т.II, СПб., 1890, с.122.

Təcili olaraq İrəvan Sərdarı üzərinə yürüş edin. Tezliklə sizdən belə cavab gözləyirəm: *“Allahın köməliyi ilə Sərdar daha yoxdur və İrəvan vilayəti tamamilə tutulub”*. Siz və 15 min nəfərlik rus ordusu qələbə qazanmaq üçün kifayətdir.²⁷

I Nikolay general Yermolovun dekabristlərlə əlaqəsindən şübhələndiyi üçün, çox keçmədən onu Qafqazdakı rus ordusunun baş komandanı vəzifəsindən azad etdi. 1827-ci il martın sonlarında çara sadıq olan general İ.F.Paskeviç Qafqaz-

İrəvan qalasına Zəngi çayı üzərindəki Qırmızı köprüdən keçən yol.

²⁷ Записки Алексея Петровича Ермолова (1816-1827), ч.II, Москва, 1868, с.214.

dakı rus qoşunlarının baş komandanı təyin edildi. Yeni baş komandan İrəvan xanlığının strateji əhəmiyyətini dərk etdiyi üçün ilk zərbəni bu xanlığa endirməyi qərara aldı.²⁸

1827-ci il martın 26-da baron Dibiç İrəvan xanlığına qarşı hərbi əməliyyatların başladığını elan etdi. Rus qoşunları İrəvan xanlığı üzərinə hərəkət etdi. Aprelin əvvəllərində Benkendorfun qoşunları İran erməniləri arasında nüfuza malik arxiyepiskop Nerses Əştərəklinin müşayiəti ilə Borçalıdan hərəkətə başladı.²⁹ Aprelin 11-də Benkendorf Üçkilsənin 40 verstliyində yerləşən Sudakəndə yaxınlaşdı.

İrəvan xanı Hüseynqulu xan Qacar rus qoşunlarının məqsədini anladığından İrəvan qalasının müdafiəsinə yaxşı hazırlaşmışdı. Xan ətraf kəndlərdən qalaya çoxlu taxıl ehtiyatı topladı, qala qarnizonunu daha da möhkəmləndirdi. Təkcə İrəvan qalasında yerləşən qarnizonun döyüşçülərinin sayı 5 minə çatırdı, qala divarları üzərində 26 top yerləşdirilmişdi.³⁰ Hüseynqulu xan Sərdarabad və İrəvan qalasının müdafiəsinə qardaşı Həsən xana tapşırırdı, özü isə qoşunla ətraf yerləri qoruyurdu.

Aprelin 13-də Üçkilsə monastırını ələ keçirən Benkendorf orada podpolkovnik Voljenskinin başçılığı ilə 2 tabor qoyaraq aprelin 24-də Zəngi aşırımını keçərək İrəvanın cənub-şərqindəki yüksəklikləri tutdu. Aprelin 24-dən 27-ə qədər İrəvan qalasının müdafiəçiləri ilə işğalçı rus or-

²⁸Вах: İrəvan xanlığı. Rusiya işğalı., s.332.

²⁹Шербатов М. Генерал-фельдмаршал., с.222-223, 229-230, 233; İrəvan xanlığı. Rusiya işğalı., s.332.

³⁰ Кавказский сборник (КС), т. XXII. Тифлис, 1901, с.28.

dusu və İrəvan xanına xəyanət edən ermənilər arasında dəfələrlə qanlı döyüş baş verdi. Çox çətin mübarizədən sonra, aprelin 27-də mayor Voljen skinin başçılığı ilə *İrəvan qalasının* şərq tərəfindəki *Şəhərətrafi* adlanan ərazi tutuldu. Bununla da İrəvan qalasının mühasirəsi başa çatdı.³¹

*İrəvan xanı
Hüseynqulu xan Qacar.*

Hər tərəfdən mühasirəyə alınmasına baxmayaraq, İrəvan qalasının müdafiəçiləri mərdliklə mübarizə aparırdı. Buna görə də, general Benken dorf qala rəisi, *Hüseynqulu xan Qacarin* qardaşı oğlu və kürəkəni – Sübhanqulu xan vasitəsi ilə Hüseynqulu xanla danışıqlar aparmağa məcbur oldu. General əvvəlcə xanı pulla ələ almaq istədi, bunun nəticə vermədiyini gördükdə xana könüllü təslim olacağı təqdirdə onun Rusiya dövləti tərəfindən hakimiyyətində saxlanacağına və əvvəlki gəlir-

³¹ Шербатов М. Генерал-фельдмаршал., с.256-258;Потто В.А. Кавказская война в отдельных очерках, эпизодах, легендах и биографиях, т.ІІІ, вып.1-4, СПб., 1886, с.308-310.

lərinin özünə qaytaracağına söz verdi. Lakin Hüseynqulu xan Qacar generalın təklifini nəinki qəbul etmədi, əksinə yenə də mübarizəni davam etdirməyi üstün tutdu. Aprelin 29-dan 30-a keçən gecə İrəvan süvariləri düşmən mühasirəsini yarıb İrəvan qalasına daxil olmağa cəhd etdilər. Onlar Zəngi çayının üstündən keçən körpünü qoruyan düşmən gözətçi dəstələrinə qəflətən hücum edərək onları çətin vəziyyətdə qoydular.³² Aprelin 30-da Sərdarabad tərəfindən qayıdan *Həsən xan Qacar* qala müdafiəçiləri ilə əlaqəyə girməyə çalışdı, lakin ruslar buna imkan vermədilər.³³

İrəvan qalasının müdafiəçilərinin qəhrəmancasına müdafiə olunması, mühasirənin uzanması baş komandan İ.F.Paskeviçin şəxsən özünü İrəvan üzərinə *Səlib yürüşünə* məcbur etdi. Belə ki, general İ.F.Paskeviçin şəxsən özünün başçılıq etdiyi qoşun hissələri, ona qoşulmuş erməni və gürcü dəstələrinin müşayiəti ilə mayın 12-də İrəvan istiqamətində hərəkətə başladı. İ.F.Paskeviçin ardınca imperator I Nikolayın razılığı ilə təşkil edilən ilk erməni atlı alayı mayın 17-də İrəvan xanlığının ərazisinə doğru hərəkət etdi. İrəvan sərhədlərində onların sayı 1000 nəfərə çatırdı.³⁴

İyunun 8-də Üçkilsədən İrəvan qalasına doğru yönələn İ.F.Paskeviç *İrəvan qalası* haqqında kəşfiyyat məlumatları toplamağa başladı. O, özünün hərbi əməliyyatlar jurnalında yazırdı: **“İrəvan qalasının dərin xəndəklə**

³² Потто В.А. Утверждение русского., с.309-312.

³³ Шербатов М. Генерал-фельдмаршал., с.256-258.

³⁴ Потто В.А. Кавказская война в., с.323-324.

əhatə olunmuş bürcləri olan iki hündür divarı var. Divarların arasındakı dar zolaq da sanki xəndək kimi maneə rolunu oynayır. İç divarın qapalı bürclərində toplar yerləşdirilib, bayır divar isə mazğal və bürclərdəki falkonet (kiçik çaplı top – red.) və tüfənglərdən açılan atəşlə qorunur. Qala qarnizonu 2 min sərbazdan və təxminən bu qədər qeyri-nizami atıcıdan ibarətdir”.³⁵

Paskeviç İrəvan qalasının ətrafına gəlib çatanda qala rəisi Sübhanqulu xana öz gəlişi və onunla görüşmək niyyətində olduğu barədə xəbər göndərəndə qala rəisindən deyil, *Hüseynqulu xan Qacarın* özündən cavab aldı. Xan cavabında birmənalı olaraq bildirmişdi: **“Əgər söhbət qalanın təslim edilməsindən getmirsə, onda qala rəisinə Paskeviçlə görüşməyə icazə verirəm. Əks halda, bu, mənasızdır – çünki mən qalanı heç vaxt təslim etməyəcəyəm”**.³⁶

Bundan sonra Paskeviç İrəvan xanı ilə bütün danışıqları dayandırdı. General Krasovski 20-ci piyada diviziyası və iki kazak alayı ilə İrəvan yaxınlığına gəldi. Burada o, Paskeviçlə birlikdə hücumla keçməli olan Bekendorfün mühasirə dəstəsini əvəz etməli idi.³⁷

İrəvan qalasını işğal etməyin mümkünsüzlüyünü görən general Paskeviç Naxçıvan üzərinə yürüş etmək qərarına gəldi və qoşunlarını İrəvanın 25 verstliyində yerləşən Gərniçay kənarındakı düşərgəyə topladı. Lakin Naxçıvana

³⁵ Шербатов М. Генерал-фельдмаршал., с.262-263.

³⁶ Yənə orada, с.256-258.

³⁷ Потто В.А. Утверждение русского., с.309-312.

yürüşdən əvvəl İrəvan qalasının mühasirəsini möhkəmləndirmək tədbirlərini də unutmadı. Bekendorfun yerinə general-leytenant Krasovski İrəvan mühasirə dəstəsinin rəisi təyin edildi. İrəvan mühasirə dəstəsində 3200-ə yaxın piyada, 1200 süvari, 16 top, əsas qüvvələrrin tərkibində isə 4800 piyada, 800 nəfər nizami və 3000 nəfər qeyri-nizami süvari dəstəsi var idi.³⁸

İyunun 19-da hərəkətə başlayan rus qoşunları ayın 21-də Dəvəli kəndinə girdi. İrəvanlıların güclü müqaviməti, havaların isti keçməsi və əsgərlər arasında yayılan xəstəliklər İrəvan qalasını mühasirəyə alan rus qoşunlarının vəziyyətini günbəgün ağırlaşdırırdı. Nəhayət, Kraasovski general Paskeviçə İrəvan qalasının mühasirəsinin mənasız olduğunu bildirdi və mühasirədən əl çəkmək üçün ondan razılıq istədi.³⁹

Krasovski öz gündəliyində bu planın gizli şəkildə həyata keçirildiyi və qalanı mühasirəyə alan birləşmiş qüvvələrin iyunun 23-də gecə yarısı Üçkilsəyə doğru geri çəkildiyinin qeyd edir.⁴⁰ Səhəri gün rusların geri çəkilməsindən xəbər tutan qala sakinləri 2 ay sürən mühasirədən sonra rahat nəfəs aldılar. Onların sevinclərinin həddi-hüdudu yox idi. Ruslar geri çəkildikdən sonra Həsən xan Qacar qalanı möhkəmləndirməyin qayğısına qaldı və bunun üçün heç bir şeyi əsirgəmədi. Hətta bəzi şaiyələrə görə xan bir zərbədə

³⁸Шербатов М. Генерал-фельдмаршал..., с.267-273; Вах: İrəvan xanlığı. Rusiya işğalı..., s.339.

³⁹Потто В.А. Кавказская война в., с.449-451.

⁴⁰Кавказский сборник, т. XXII, Тифлис, 1901, с. 6.

rus korpusunun yarından çoxunu qıra biləcək dəhşətli top yaratmaq təşəbbüsündə olmuş, yalnız bunun üçün əridilmiş metal azlıq etmişdi.⁴¹

Dördüncü mühasirə, erməni xəyanəti və İrəvan qalasının süqutu (24 sentyabr-01 oktyabr 1827-ci il)

1827-ci il sentyabrın 14-dən 20-dək Sərdərabad qalası İrəvan xanı *Hüseynqulu xan Qacar* və qardaşı *Həsən xan Qacar* tərəfindən rəşadətli müdafiə olunsa da Rusiya işğalçı ordusu tərəfindən ələ keçirildi. Bu məğlubiyyətə baxmayaraq İrəvan xanının qoşunları işğalçılara qarşı müqavimət göstərməkdə davam edirdi. Əsas diqqət İrəvan qalasının müdafiəsinə yönəldildi. Sərdərabadın mühasirəsindən çıxıb bilən *Həsən xan Qacar* İrəvan qalasını möhkəmləndirməkdə idi.⁴²

İki hündür qülləsi olan İrəvan qalasının enli iri xəndəklə əhatə olunmuş divarları arxasında toplar qurulmuşdu. Qala qarnizonu 2 min əsgər və 2 min atıcıdan ibarət idi. Qaladakı ərzaq ehtiyatı yarım ilə nəzərdə tutulmuşdu.⁴³

Sentyabrın 23-də Paskeviçin dəstəsi İrəvan qalasının 2 verstliyində düşərgə salaraq, qala divarlarından 750 sajen məsafədə yerləşən Muğanlıtəpə kurqanını tutdu. *İrəvan qa-*

⁴¹ Потто В.А. Кавказская война в..., с.453-454.

⁴² Yənə orada, с.505.

⁴³ Шербаатов М. Генерал-фельдмаршал..., с.263; Бах: İrəvan xanlığı. Rusiya işğalı., s.345.

İRƏVAN QALASI - QƏHRƏMANLIQ QALASI

İrəvan qalasının alınması planı* (25 sentyabr-01 oktyabr)

Потто В.А. Кавказская война в отдельных очерках, эпизодах, легендах и биографиях. т.III, вып.3, СПб., 1887, с.502 об.

* Planda qeyd edilən erməni kilsəsi işğaldan 1 gün sonra kilsəyə çevrilmiş Rəcəb Paşa məscidi idi. Bu kilsənin pravoslav kilsəsi olduğunu İ.Şopen də təsdiq edir [bax: Шопен И.И. Исторический памятник состояния армянской области в эпоху её присоединения к Российской империи. СПб., 1852., с. 686-687].

lası haqqında kəşfiyyat məlumatları toplayan general Paskeviç yazırdı: **“Zəngi çayının sıldırımlı sahilindən İrəvan qalasının bağları, minarə və qüllələri ilə birlikdə içəri binalar görünür. Dik sahilin zirvəsində, 200 sajen məsafədə mazğalları və cinahlarda bürcləri olan qala divarları uzadır. Qalanın sahil sığınacaqlarına o qədər də fikir verilməmiş, bəzi yerlər uçub-tökülmüşdü. Sahilin dik olması və çayın axını sahil sığınacaqlarına açıq şəkildə hücum keçməyə imkan vermir, həmçinin mühasirə işlərini aparmağa da mane olur. Qalanın qalan üç tərəfi isə 50 top ilə təchiz edilmiş, su ilə doldurulan dərin xəndəklərlə əhatələnmiş, bürclərdən və cinahlardan müdafiə olunan ikiqat qalın divarlardan ibarət olması qala qarnizonunun inadla müdafiə olunacağından xəbər verir”**.⁴⁴

Sərdarabadın süqutu İrəvan qalasının müdafiəsinə başçılığı öz üzərinə götürmüş *Həsən xan Qacarın* mübarizəsini zəiflədə bilməmişdi. Sərdarabadın mühasirəsindən çıxan bilən Həsən xan İrəvan qalasını möhkəmləndirməkdə idi.⁴⁵

İki hündür qülləsi olan İrəvan qalasının enli xəndəklə əhatə olunmuş divarları arxasında toplar qurulmuşdu. Qala qarnizonu **2 min** əsgər və **2 min** atıcıdan ibarət idi. Qaladakı ərzaq ehtiyatı yarım ilə nəzərdə tutulmuşdu. Qalada olan çoxlu barıt, mərmə və taxıl ehtiyatı qalanın müdafiəsini və qarnizonun ərzaq ehtiyacını bir neçə ay ödəyə bilərdi.

⁴⁴ Шербатов М. Генерал-фельдмаршал..., с.321-322.

⁴⁵ Потто В.А. Кавказская война в., с.505.

Bütün bunları nəzərə alan Paskeviç İrəvan qalasının mühasirəsinə cənub-şərq tərəfdən başlamağı qərara aldı.⁴⁶

Artıq hər tərəfdən təcrid olunduğu üçün qalanın müdafiəsinin mümkünsüzlüyünü yəqin edən Hüseynqulu xan Qacar öz süvariləri ilə Türkiyəyə tərəf geri çəkildi. Qalanın müdafiəsinə onun qardaşı Həsən xan Qacar başçılıq etdi.⁴⁷

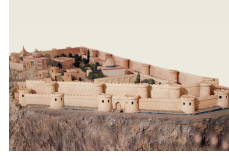

*İrəvan qalasının qəhrəman
müdafiəçisi
Həsən xan Qacar*

1827-ci il sentyabrın 24-də İrəvan qalasının rus qoşunları tərəfindən dördüncü mühasirəsi başlandı. Paskeviç həmin gün Muğanlıtəpədən sağa doğru batareyalar qurdu və bütün gecəni qalanın içərisini top atəşinə tutdu. Şəhəri ara vermədən 2 batareyaya 3 gün artilleriya atəşinə tutdu. Ağır topların atəşinə davam gətirməyən qala bürcləri dağıldı. Qala müdafiəçilərini sudan məhrum etmək məqsədilə

⁴⁶ Шербаатов М. Генерал-фельдмаршал..., с.263.

⁴⁷ Потто В.А. Кавказская война в., с.492.

Paskeviçin əmrilə qala divarlarının dibindəki kəhrizlər daşla dolduruldu. Eyni zamanda Paskeviç Həsən xandan qalanın təslim olunmasını tələb etdi. Lakin bu müraciətə məhəl qoymayan *Aslanlar başı* titulu daşıyan **Həsən xan Qacar** əksinə, bürcləri təmir etdirərək yeni döyüşə hazırlaşdı. Qala qarnizonu rus qoşunlarını güclü atəşə tutsada, işğalçıların mühasirə korpusu topları şəhərə yaxınlaşdıra bildi. Növbəti təslim cavabına müsbət cavab almayan Paskeviçin əmrilə İrəvan qalasına 40 topdan 1000-dən artıq mərmə yağdırıldı. Şəhər od-alov içində yanmağa başladı.⁴⁸

İrəvanlılar da düşməni top atəşinə tuturdular. Lakin qaladakı ermənilərin* xəyanət edərək düşmənlə əlaqəyə girməsi vəziyyəti daha da ağırlaşdırdı. Əvvəl olduğu kimi, yenə də erməni casusları Paskeviçlə əlaqə yaradıb qala müdafiəçilərinin mövqeyi, sayı, topları yerləşdirildiyi yerlər və s. barədə bütün hərbi sirləri ona çatdırırdı.⁴⁹

Həmçinin qaladan bayırda olan ermənilər də İrəvan qalasının ələ keçirilməsi üçün rus qoşunlarına yardım edirdilər. Hətta erməni keşişi Nerses sentyabrın 27-28-də rus qoşunlarına təcili yardım etmək üçün Üçkilsə kəndlilərinə

⁴⁸ Бах: İrəvan xanlığı. Rusiya işğalı., s.347.

* İrəvan qalasının müdafiəsi zamanı dəfələrlə erməni xəyanəti ilə üzləşən İrəvan xanı hələ 1827-ci ilin aprelində şəhər əhalisini qalaya köçürən zaman xanlığın ərazisində yaşayan azsaylı erməniləri də azərbaycanlılardan təcrid olunmuş şəkildə qalada yerləşdirmişdi.

⁴⁹ СМОМПК, вып.IV, Тифлис, 1884, с.36; Ениколопов И. Грибодов и Восток, Ереван, 1954, с.85-86.

xüsusi çağırışla müraciət etmişdi.⁵⁰ Bundan başqa, İrəvan qalasının müdafiəsi zamanı şəhərdəki azsaylı ermənilər rus qoşunlarına hər cür yardım göstərirdilər. Onlar qala divarlarının üstünə qalxıb papaqlarını yelləyərək təslim olduqları barədə işğalçılara işarə verdikləri halda,⁵¹ şəhərin azərbaycanlı əhalisi özlərinin qədim vətənlərini qəhrəmancasına müdafiə etməkdə davam edirdilər.

Sentyabrın 30-da qalanın mühasirəsi daha da daraldıldı. Toplar yeni, daha yaxın mövqelərə gətirildi. Qala divarları bütün mövqelərdən atəşə tutuldu. Həsən xanın əmrilə oktyabrın 1-nə keçən gecə qala müdafiəçiləri rus qoşunlarını yenidən güclü atəşə tutdu. Lakin bu istənilən nəticəni vermədi.

Oktyabrın 1-də qaladakı ermənilər işğalçılarla əlbir hərəkət edərək qiyam qaldırdılar və Həsən xandan qalanı təslim etməyi tələb etdilər, onlar xanın bütün səylərinə baxmayaraq qalanın şimal qapılarını rus qoşunlarının üzünə açdılar.⁵² Ermənilər həmçinin yaşadıkları dövlətə xəyanət edərək qala qapıları üzərində təslimçilik rəmzi olaraq ağ bayraq qaldırdılar.⁵³

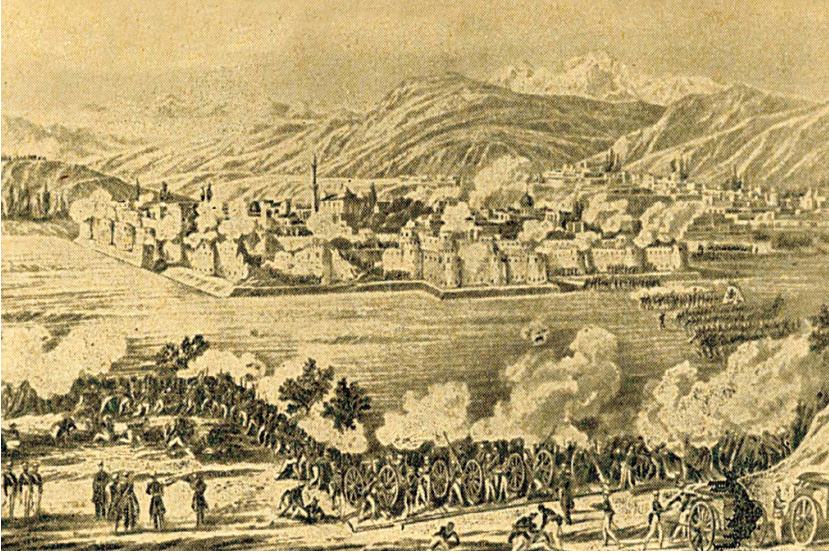
Bundan istifadə edən podpolkovnik Qurko və Şepelevin dəstəsi qalanın cənub-şərq qülləsini tutdular. Bundan sonra qalanın şimal qapılarına yaxınlaşan Krasovski

⁵⁰ Парсамян В.А. История армянского народа 1801-1900 гг. Ереван, 1972, с.44.

⁵¹ Галоян Г.А. Россия и народы Закавказья. Москва, 1976, с.164.

⁵² АКАК, т. VII, док.523, с.566.

⁵³ Потто В.А. Кавказская война в., с.512-513.

***Çar Rusiyası işğalçıları tərəfindən İrəvan qalasının alınması
(1827-ci il, oktyabr)***

*Григорян З.Т. Присоединение Восточной Армении
к России в начале XIX в. Москва, 1959, с.115*

tatar dilini (Azərbaycan türkcəsi - red.) yaxşı bilən Belova onlara elə həmin dəqiqə darvazaları açmalarını deməyi əmr etdi. Bu sözlər Belovun ağzından çıxan kimi qaladan atəş açıldı və folkonetdən açılan iri mis mərmii onun beynini dağıtdı. Bu İrəvan qalasından açılan Həsən xanın əli ilə yönəldilmiş sonuncu güllə oldu. Bir dəqiqədən sonra darvazalar açıldı və rus qoşunları qalaya daxil oldu. İrəvanın cəsur müdafiəçisi son anda qalanı partlatmaq məqsədi ilə barıt saxlanılan qülləyə yanan fitil qoymuşdu ki, qala təs-

İRƏVAN QALASI - QƏHRƏMANLIQ QALASI

lim olmaqdan sonra birdəfəlik partlayıb məhv olsun. Lakin, poruçik Lemyakin təhlükəni vaxtında görmüş və əli ilə yanan fitili götürmüşdü.⁵⁴

Erməni xəyanətindən istifadə edərək qalaya daxil olan rus qoşunları ilə onun qəhrəman müdafiəçiləri arasında

İrəvan qalasının çar Rusiyası işğalçıları tərəfindən alınması.

Покоренный Кавказ (очерки исторического прошлого и современного положения Кавказа с иллюстрациями) Книга I-V, СПб., 1904.

⁵⁴ Потто В.А. Кавказская война в., с.512-513.

qanlı döyüş baş verdi. Müqavimət göstərməyin heç bir nəticə verməyəcəyini görən Həsən xan Qacar 200-dək əyanla qaladakı məscidlərin birinə çəkilərək müdafiə olunurdu. Axşama yaxın İrəvan qalası işğalçıların əlinə keçdi. Həsən xanla bərabər xüsusi tabor komandiri Qasım xan, Cəfərqulu xan Mərəndli, Əlimərdan xan Təbrizli, Aslan xan, Fətəli xan və başqaları ələ keçirildi. Bundan əlavə, qala müdafiəçilərinin 4 bayrağı, qala üzərindəki bütün toplar, silah və sursat ehtiyatı da işğalçıların əlinə keçdi.⁵⁵

İşğalçı Rusiya qoşunlarının İrəvanda törətdikləri dağıntılar və şəhərə vurduqları zərərlə bağlı V.Potto bu hadisənin canlı şahidinin dediklərini olduğu kimi qələmə alaraq yazırdı: *“Qalanın cənub-şərq küncünə çatarkən divar və bürclərin dağıntısı məni heyratə saldı. Mənə elə gəlir ki, rus mühasirə artilleriyasının dörd gündə etdiyini çərxi-fələk dörd əsrdə belə edə bilməzdi”*.⁵⁶

Erməni xəyanətindən istifadə edərək İrəvan qalasını ələ keçirən və xanlığı işğal edən rus qoşunlarının baş komandanı **İ.F.Paskeviç bu “qələbəyə” görə qraf titulu,⁵⁷ 2-ci dərəcəli Georgi ordeni, 1 milyon rubl məbləğində pul mükafatı və İrəvan qalasının ələ keçirilməsinə görə “Eri-vanski” titulu aldı.**⁵⁸

⁵⁵ Bax: İrəvan xanlığı. Rusiya işğalı., s.349-350.

⁵⁶ Потто В.А. Кавказская война в., с.516.

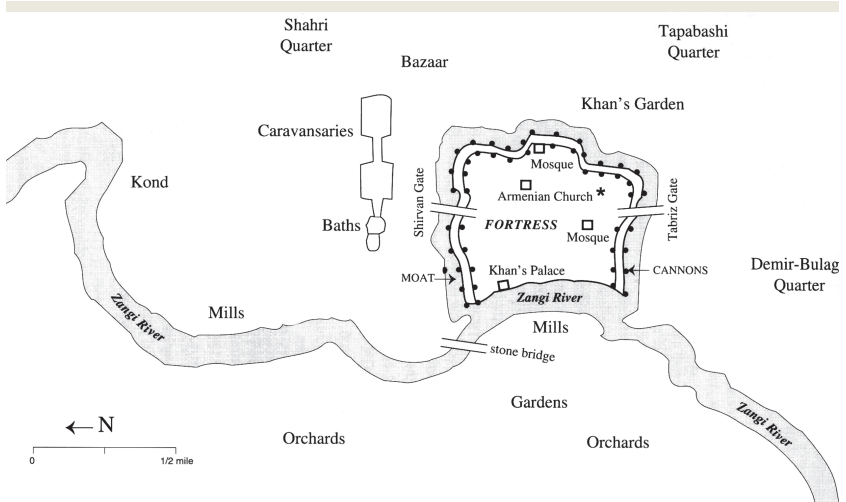
⁵⁷ Шербаатов М. Генерал-фельдмаршал., с.330.

⁵⁸ Потто В.А. Кавказская война в., с.591.

İRƏVAN QALASI - QƏHRƏMANLIQ QALASI

İrəvan qalasının oktyabrın 1-də rus qoşunları tərəfindən işğalından bir gün sonra Rəcəb Paşa məscidinin günbəzindəki ay-ulduzu çıxarıb, yerində xaç və kilsə zəngi asaraq onu pravoslav kilsəsinə çevirdilər. İ.Şopen də bu kilsənin pravoslav kilsəsi olduğunu təsdiq edir.⁵⁹ Erməni mənşəli ABŞ tarixçisi C.Bornoutyan isə öz əsərində tarixi həqiqəti saxtalaşdıraraq İrəvan qalasının planının təsvirində həmin kilsəni “erməni kilsəsi” kimi təqdim edir.

İrəvan qalasının planı.

Bournoutian C.A. The khanate of Erivan under Qajar rule 1795-1828, Mazda Publishers in association with Bibliotheca Persica, Costa Mesa, California and New York, 1992, p. 41

⁵⁹ Шопен И.И. Исторический памятник., с.686.

İrəvan xanlığı işğal olunan zaman Həsən xan Qacara məxsus qiymətli qılınc da rusların əlinə keçdi. Vaxtilə böyük türk sərkərdəsi və hökmdarı Əmir Teymura məxsus olmuş, dəstəyi qızıl və qiymətli daşlarla bəzədilmiş, tarixi dövr ərzində Fətəli şah Qacara çatmış bu qılınc türklər üzərində qələbədən sonra göstərdiyi igidliyə görə Həsən xan Qacara bağışlanmışdı. Həsən xan İrəvan qalasından kəndirlə düşərkən itirdiyi bu qılıncının tapılmasını general Krasovskidən xahiş etdi. Bu qiymətli qılınc tapılaraq I Nikolaya hədiyyə göndərildi.⁶⁰

Həsən xan Qacara məxsus qiymətli qılınc.

⁶⁰ Кавказский сборник, т. XXII, Тифлис, 1901, с. 61-62; Потто В.А. Кавказская война в., с.515-516.

İRƏVAN QALASI - QƏHRƏMANLIQ QALASI

İrəvan qalasının alınması Sankt-Peterburqda bayram edildi və bu münasibətlə xüsusi rəsmi keçid düzənləndi. Bundan əlavə, İrəvan qalasının alınması münasibətilə xüsusi medallar təsis olundu.

I Nikolayın (1825-1855) İrəvan qalasının alınması münasibətilə təsis etdiyi medal (1827-ci ilin dekabrında Təbrizdə basılmışdır)

*I Nikolayın (1825-1855) İrəvan qalasının alınması münasibətilə təsis etdiyi medal (1829-cu il) **

Арзуманян. Око Бюракана. Ереван, 1976, с.352 об.

**I Nikolayın fərmanı ilə təsis olunmuş medalda qədim Azərbaycan şəhəri İrəvan bütün əvvəlki görünüşü - məscidləri, minarələri ilə təsvir olunmuşdur.*

İrəvan qalasının ələ keçirilməsi Rusiya imperatorunun sarayında böyük sevinclə qarşılandı. 1827-ci il noyabrın 8-də Sankt-Peterburqdakı Qış Sarayının kilsəsində İrəvan qalasının işğal edilməsi şərəfinə xüsusi dua mərasimi keçirildi. Bu mərasimdə imperator I Nikolay şəxsən iştirak etdi. Elə həmin gün İrəvanın qala darvazasının açarları və İrəvan xanlığının ələ keçirilmiş 4 bayrağı şəhərin mərkəzi küçələrindən keçirildi.⁶¹

İrəvan qalasının tutulması və İrəvan xanlığının işğalı ilə Şimali Azərbaycanın bütün ərazisi Rusiya imperiyasının tərkibinə qatıldı. Dəfələrlə ağır mühasirələrə tab gətirən, doğma vətəninin müdafiəsi uğrunda aparılan mübarizədə xüsusi rol oynayan İrəvan qalası Azərbaycan xalqının tarixinin şanlı bir parçasıdır.

İrəvan xanlığı işğal olunduqdan sonra Rusiya ilə İran arasında imzalanmış Türkmənçay (1828), Rusiya ilə Osmanlı imperiyası arasında bağlanmış Ədirnə (1829) müqavilələrinə əsasən İrandan və Türkiyədən ermənilər kütləvi şəkildə İrəvan xanlığı ərazisinə köçürüldü.

İşğal olunmuş İrəvan xanlığı ərazisində məskunlaşdırılan ermənilər çox keçmədən çar Rusiyası işğalçılarına qarşı Azərbaycan xalqının şanlı mübarizə mərkəzləri olan İrəvan və Sərdarabad qalalarını dağıdıb məhv etdilər. Erməni vandallarının məhv etdikləri bu qədim tarixi abidələr, qəhrəmanlıq qalaları ilk mənbələrdə və Azərbaycan xalqının yaddaşında yaşayır.

⁶¹ Пोटто В.А. Кавказская война в., с.518-519.

İravan
XANLIĞI

İRƏVAN QALASI - QƏHRƏMANLIQ QALASI

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Qeyri-Hökumət Təşkilatlarına Dövlət Dəstəyi Şurasının maliyyələşdirdiyi "İrəvan xanlığının tarixinə dair 4 adda broşürün nəşr olunması" layihəsi çərçivəsində Azərbaycan Tarixçiləri İctimai Birliyi tərəfindən nəşr edilmişdir.

Azərbaycan Tarixçiləri İctimai Birliyi
AZ1065, Bakı., B.Bağirova küç., 7, m.29.
E-mail: mxanbabayeva@mail.ru. Mob. (055) 353-02-33
Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası
Tarix İnstitutunun mətbəəsində çap edilmişdir.
Bakı şəh., H.Cavid pros., 125.